

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ СЕМЕНА КУЗНЕЦЯ**

**Методичні рекомендації
до практичних та семінарських занять
з навчальної дисципліни
"СТРАХУВАННЯ"
для студентів напряму підготовки
6.030508 "Фінанси і кредит"
усіх форм навчання**

Харків. Вид. ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2014

Затверджено на засіданні кафедри управління фінансовими послугами.
Протокол № 1 від 28.08.2013 р.

Укладачі: Смоляк В. А.
Корват О. В.
Ачкасова С. А.

М54   Методичні рекомендації до практичних та семінарських занять з навчальної дисципліни "Страхування" для студентів напряму підготовки 6.030508 "Фінанси і кредит" усіх форм навчання / укл. В. А. Смоляк, О. В. Корват, С. А. Ачкасова. – Х. : Вид. ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2014. – 56 с. (Укр. мов.)

Запропоновано аналітичні завдання, що сприятимуть набуттю майбутніми фахівцями професійних компетентностей фінансового та економічного аналізу в галузі страхування та забезпеченню формування вміння вирішувати фінансово-економічні проблеми розвитку страхових компаній.

Рекомендовано для студентів напряму підготовки 6.030508 "Фінанси і кредит" усіх форм навчання.

Вступ

Інституціональне реформування суспільних, економічних та політичних відносин в Україні і потреби сучасного фінансового ринку підвищують необхідність у страховому захисті фізичних та юридичних осіб.

Ринкова економіка неможлива без розвинутої сфери страхування. Найважливішим чинником у подоланні існуючих проблем у цій сфері є трансформація погляду на страхування як на необхідний атрибут ринкової економіки, піднесення в громадській думці його ролі, відведення страхуванню того місця в ринкових перетвореннях, яке воно має посідати.

Розвиток страхового бізнесу потребує посилення ролі як страхової науки, так і практичних заходів відпрацювання законодавства й фінансово-економічних умов функціонування страховиків, використання досвіду багатьох країн і підвищення страхової культури населення.

На теперішньому етапі потенційна роль і необхідність всебічного розвитку страхування є особливо важливими, оскільки для усунення наслідків збитків саме їх відшкодування через систему страхування має позитивні макроекономічні та соціальні наслідки. Створення дієвої системи захисту інтересів громадян, підприємців, держави, підтримка соціальної стабільності суспільства неможливі без ефективного функціонування страхування та підвищення його ролі на ринку фінансових послуг.

Ураховуючи, що сучасний спеціаліст, крім фахових знань, повинен мати широку ерудицію, логічно мислити, швидко сприймати все новітнє, виникає необхідність підвищувати рівень страхової культури. Особливості страхових відносин та заходи з ефективного управління розвитком страхових компаній стали не тільки об'єктом страхової науки, але й предметом вивчення дисципліни "Страхування", яка забезпечує формування в бакалаврів достатнього рівня компетентностей для успішної роботи в будь-якій з основних ланок фінансової системи і, в першу чергу, в страхуванні.

Посилення страхового компоненту освіти фінансистів зумовлено зростанням ролі страхування в умовах розбудови соціально орієнтованої ринкової економіки. Цей клас фінансової діяльності сприяє захисту юридичних і фізичних осіб від втрат, зумовлених ризиковими обставинами, накопиченню резервів, які до використання за призначенням формують короткострокові й довгострокові ресурси, що інвестуються в економіку.

Метою навчальної дисципліни є послідовне формування у студентів основних положень теорії й практики страхування фізичних і юридичних осіб в умовах ринкових відносин.

У роботі наведено зміст семінарських і практичних занять до кожної із 7 тем навчальної дисципліни, що супроводжується стислими методичними рекомендаціями, переліком питань для обговорення лекційного матеріалу, питаннями, які передбачають самостійне вивчення, навчальними завданнями різного рівня складності та списком рекомендованої літератури.

Семінарське заняття – це форма навчального заняття, спрямована на закріплення студентом теоретичних знань, отриманих як на лекціях, так і в процесі самостійного вивчення матеріалу, а також під час виконання індивідуальної науково-дослідної роботи. У процесі проведення семінарського заняття зорганізується дискусія навколо попередньо визначених тем, до яких студенти готують тези виступів, а також проблемні питання, відповіді на які мають бути знайдені в ході обговорення.

Практичне заняття – це форма навчального заняття, спрямована на формування вмінь та навичок виконання певних видів економічної роботи, а саме розрахунків економічних показників, обґрунтування висновків щодо напрямів поліпшення діяльності підприємства. У процесі проведення практичного заняття студенти самостійно або в малих групах вирішують запропоновані завдання різного рівня складності, виробничі ситуації чи ділові ігри. Наприкінці заняття для виявлення ступеня засвоєння матеріалу викладачем проводиться перевірка роботи, яку виконували студенти, та підведення підсумків з виставленням відповідної оцінки, залежно від результатів виконаної роботи.

У роботі наведено приклади навчальних завдань. Для додаткового опрацювання студенти отримують набір навчальних завдань в електронному вигляді.

Плани практичних та семінарських занять

Змістовий модуль 1. Сутність страхування як економічної категорії

Тема 1. Сутність та класифікація страхування

План семінарського заняття

1. Страхування як засіб захисту від ризиків (дискусія).
2. Обґрунтування необхідності використання страхування в розрізі майбутньої спеціальності (модерування).
3. Порівняльна характеристика форм страхування: добровільної та обов'язкової, індивідуальною та колективною (робота у малих групах).

Методичні рекомендації щодо підготовки до семінарського заняття

Для підготовки до семінарського заняття студенту необхідно ознайомитись з основними питаннями лекційного матеріалу, з основною та додатковою літературою, законодавчими і нормативними матеріалами, інформацією ресурсів мережі Інтернет, а також опрацювати контрольні запитання, питання для самостійної роботи, виконати практичні завдання.

Контрольні запитання

1. У чому полягає необхідність страхового захисту?
2. Які специфічні ознаки має категорія страхового захисту?
3. Дати визначення терміна "страхування".
4. Хто є суб'єктами страхових взаємовідносин?
5. Хто такий страховик та страхувальник?
6. У якій організаційно-правовій формі можна створювати страхові компанії в Україні?
7. Хто такий застрахований та вигодонабувач?
8. Що може бути об'єктами страхування?
9. Які функції виконує страхування?
10. На яких принципах ґрунтується страхування?
11. У чому полягає економічна сутність франшизи?
12. Які види франшизи бувають?
13. Що таке страхова сума?
14. Що означає суброгація?
15. У чому полягає сутність співстрахування та перестрахування?
16. Які існують системи страхування?
17. Як розраховують страхове відшкодування за системою пропорційної відповідальності?
18. Як розраховують страхове відшкодування за системою граничної відповідальності?
19. Яка з систем страхування є найбільш привабливою для страхувальника?
20. Яка з систем страхування є найбільш привабливою для страховика?

Питання для самостійної роботи

1. Виникнення та розвиток страхування у світі й Україні.

2. Страхування як необхідний елемент розвитку суспільних відносин, інститут соціального захисту та невід’ємна складова ринкової інфраструктури.

3. Ключові відмінності комерційного страхування від соціального страхування.

4. Стан і перспективи розвитку перестраховування та співстрахування.

5. Особливості та порядок перестраховування ризиків у нерезидентів.

6. Самострахування: його переваги, недоліки та перспективи розвитку.

План практичного заняття

1. Розв’язання завдань з використання умовної та безумовної франшизи в страхуванні.

2. Розв’язання ситуаційних завдань з використання систем страхування: за першим ризиком, пропорційної відповідальності, граничної відповідальності.

Методичні рекомендації щодо підготовки до практичного заняття

Для підготовки до практичного заняття студенту необхідно ознайомитись з основними питаннями лекційного матеріалу, з основною та додатковою літературою, законодавчими і нормативним матеріалами, інформацією ресурсів мережі Інтернет, а також опрацювати контрольні запитання, питання для самостійної роботи.

Практичні завдання

1. У результаті пожежі на складі підприємства згоріла готова продукція на суму 957 тис. грн. За договором страхування передбачена франшиза за 17 %, а страхова сума становить 2 000 тис. грн. Який вид франшизи (умовну чи безумовну) доцільніше використати страхувальникові й страховикові, умовну чи безумовну?

2. Страхувальник уклав договір страхування на суму 364 тис. грн. У результаті настання страхового випадку збитки склали 212 тис. грн.

Визначити суму страхового відшкодування, якщо в договорі страхування передбачена:

1) безумовна франшиза – 150 тис. грн;

2) умовна франшиза – 250 тис. грн.

3. Розглянути варіанти відшкодування збитків з використанням умовної і безумовної франшизи у розмірі 15 %, якщо об'єкт страхування застрахований на суму 854 тис. грн. Збитки складають:

- 1) 150 тис. грн;
- 2) 100 тис. грн.

4. Визначити суму страхового відшкодування при страхуванні квартири з використанням системи пропорційної відповідальності, якщо вартість квартири 500 тис. грн, а застрахована вона на суму 300 тис. грн. Договором страхування передбачена безумовна франшиза у розмірі 28 %. У результаті пожежі збиток склав 260 тис. грн.

5. Розрахувати суму страхового відшкодування при страхуванні килимового покриття з використанням системи пропорційної відповідальності та безумовної франшизи, яка дорівнює 500 грн, якщо вартісна оцінка об'єкта страхування складає 5 400 грн, а страхова сума за договором дорівнює 75 % вартісної оцінки, фактична сума збитків – 2 879 грн.

6. Страхова компанія застрахувала майно у вигляді будівлі на випадок пожежі вартістю 500 тис. грн. У результаті пожежі майно постраждало на суму 203 тис. грн. Обґрунтувати привабливість страхового захисту залежно від розміру страхового відшкодування за системою першого ризику та за системою пропорційної відповідальності, якщо будівля застрахована на 152 тис. грн.

7. Порівняти умови використання систем страхування за першим ризиком та пропорційної відповідальності для страхувальника на підставі такої інформації:

- вартісна оцінка об'єкта страхування – 170 тис. грн;
- страхова сума за договором – 90 тис. грн;
- безумовна франшиза – 3 %.

Умову розглянути при збитку страхувальника в сумі 75 тис. грн.

Додаткові запитання:

Наскільки б змінився розмір страхового відшкодування, якщо б у договорі була передбачена не безумовна, а умовна франшиза?

Наскільки б змінився розмір страхового відшкодування за системою першого ризику та пропорційної відповідальності, якщо б у договорі не було передбачено франшизи взагалі?

Як повинні бути б виглядати вихідні дані, щоб більш вигідною для страхувальника була інша система страхування?

Як повинні бути б виглядати вихідні дані, щоб обидві системи страхування для страхувальника мали рівну привабливість?

8. Середня врожайність пшениці за 10 попередніх років – 42 ц з га. Площа посіву – 400 га. Через страховий випадок врожай пшениці становив 20 ц з га. Прогнозована ринкова ціна 1 ц пшениці 470 грн, що була прийнята при визначенні страхової суми. Відповідальність страховика – 70 % від понесеної шкоди. Визначити розмір страхового відшкодування за системою граничного забезпечення.

Методичні рекомендації до виконання практичних завдань 1 – 8

Визначити розмір страхового відшкодування із використанням умовної франшизи, що дорівнює розміру збитку, якщо розмір збитку перевищує розмір франшизи. За умови, що збиток не перевищує розміру франшизи, страхове відшкодування не виплачується.

Визначити розмір страхового відшкодування (СВ) із використанням безумовної франшизи за формулою:

$$СВ = З_б - \Phi_б, \quad (1)$$

де СВ – страхове відшкодування;

$Z_б$ – збиток;

$\Phi_б$ – безумовна франшиза.

Визначити розмір страхового відшкодування за системою першого ризику, що дорівнює розміру фактичного збитку, але не більше наперед визначеної сторонами страхової суми.

Визначити розмір страхового відшкодування за системою пропорційної відповідальності, що дорівнює розміру тієї частини збитку, в якій страхова сума складає пропорцію відносно оцінки об'єкта страхування і розраховується за формулою:

$$СВ = \frac{СС \times З_б}{С_о}, \quad (2)$$

де СС – страхова сума за договором страхування;

$Z_б$ – фактична сума збитку;

C_o – страхова вартість об'єкта страхування.

Визначити розмір страхового відшкодування за системою граничного страхового забезпечення, що передбачає відшкодування збитків як різниця

між завчасно встановленою межею (лімітом) і досягнутим рівнем доходу (прибутку). Якщо у зв'язку зі страховим випадком рівень доходу страхувальника виявився нижче визначеної межі, то відшкодуванню підлягає різниця між межею (лімітом) і фактично отриманим доходом.

Обґрунтувати привабливість страхового захисту при визначенні можливості відшкодування розміру збитку більшим розміром страхового відшкодування.

Компетентності, яких набувають студенти після вивчення теми 1

К-1 – здатність організовувати та структурувати об'єкти страхування на які воно може бути розповсюджено, за типом захисту майнових інтересів, формами та видами страхування;

К-2 – здатність планувати необхідні варіанти страхового захисту та обґрунтовувати необхідність їх застосування для диверсифікації ризиків залежно від головних умов, що пропонують страхові компанії.

Література: [2; 3; 9 – 11; 18; 21 – 23; 25; 39 – 43].

Тема 2. Страховий ринок та його державне регулювання

План семінарського заняття

1. Страхування як засіб захисту від ризиків (дискусія).
2. Обґрунтування необхідності використання страхування в розрізі майбутньої спеціальності (модерування).
3. Порівняльна характеристика форм страхування: добровільної та обов'язкової (робота у малих групах).

Методичні рекомендації щодо підготовки до семінарського заняття

Для підготовки до семінарського заняття студенту необхідно ознайомитись з основними питаннями лекційного матеріалу, ознайомитись з основною та додатковою літературою, законодавчими і нормативними матеріалами, інформацією ресурсів мережі Інтернет, а також опрацювати контрольні запитання, питання для самостійної роботи. У ході засвоєння матеріалу доцільно обґрунтувати переваги та недоліки страхування як засобу захисту від економічних ризиків, визначити ключові відмінності добровільного та обов'язкового страхування, аргументувати можливості використання страхування в роботі за майбутньою спеціальністю та заходів щодо захисту прав страхувальників як споживачів страхових послуг.

Контрольні запитання

1. У чому полягає сутність страхового ринку? Яка його структура?
2. У чому полягає сутність страхової послуги?
3. Дати визначення суб'єктам страхового ринку?
4. Хто може виступати страховими посередниками?
5. Чим принципово відрізняється брокерська діяльність від агентської?
6. Яку роль виконують професіонали страхового ринку?
7. Що є товариством взаємного страхування?
8. Які існують об'єднання страховиків?
9. У чому полягає сутність перестраховування?
10. Описати механізм проведення перестраховування.
11. Які види комісії передбачені в перестраховуванні?
12. У чому полягає сутність факультативних договорів перестраховування?
13. У чому полягає сутність облігаторних договорів перестраховування?
14. У чому полягає сутність факультативно-облігаторних договорів перестраховування?
15. Описати сутність пропорційної форми перестраховування.
16. Описати сутність непропорційної форми перестраховування.
17. У чому полягає сутність та необхідність співстрахування?
18. У яких формах дозволено створювати страхову компанію?
19. Які види діяльності дозволено виконувати страховим компаніям?
20. Як класифікуються страховики за інституційною ознакою?
21. Охарактеризувати сутність організаційно-правових форм, у яких дозволено створювати страхову компанію.
22. Як класифікуються страховики за територію обслуговування, характером виконуваних операцій та за розміром?
23. За якими принципами може будуватися організаційна структура страхової компанії?
24. Чим відрізняють функції філій, представництв та агенцій страхової компанії?
25. Які існують системи роботи страховика зі своїми філіями?
26. Які функції належать до загальних зборів акціонерів?
27. Охарактеризувати основні функції головних органів управління та посадових осіб страхової компанії.
28. Що включає в себе законодавство щодо регулювання страхової діяльності?

29. На яких принципах будуються відносини страховика і держави?
30. Назвіть основні положення державної політики у сфері страхування?
31. Які державні органи виконували функції нагляду за страховою діяльністю? Який орган здійснює ці функції зараз?
32. Які заходи передбачені з ліцензування страхової діяльності?

Питання для самостійної роботи

1. Внутрішня система та зовнішнє середовище страхового ринку.
2. Перспективи участі іноземного капіталу на вітчизняному страховому ринку.
3. Характеристика страхового ринку провідних країн світу.
4. Основні положення Концепції розвитку ринків небанківських фінансових послуг України на 2013 – 2014 роки стосовно страхового ринку.
5. Органи управління страховою компанією та їхні функції.
6. Види добровільного та обов'язкового страхування, що підлягають ліцензуванню.

Практичні завдання

9. Розрахувати страхові виплати кожного із співстраховиків за договором співстрахування, який покриває ризики ушкодження та загибелі торговельного судна страховою вартістю 100 млн грн. Страховик А прийняв на себе відповідальність за 60 % ризику, страховик Б – 25 % ризику, страховик С – 15 %. Внаслідок страхового випадку судно було пошкоджено на 5 млн грн. Договором передбачена безумовна франшиза 0,5 % страхової суми.

10. Визначити за 80 % квотним договором перестраховування страхову суму, передану в перестраховування, суму страхових премій, належних перестраховику, та розмір виплати, що буде компенсований перестраховиком, якщо страхова сума за договором страхування 200 тис. грн, страховий платіж – 10 тис. грн, страхова виплата – 50 тис. грн, комісійна винагорода перестраховувальнику – 20 %.

11. Визначити максимальний розмір ризику, що може бути розміщений за договором облігаторного перестраховування ексцеденту сум, якщо власне утримання цедента становить 25 тис. грн. Договір перестрахову-

вання має 5 ліній покриття. Обчислити розмір виплати перестраховика за ризиком зі страховою сумою 100 тис. грн при збитку 20 тис. грн.

12. Страховик має три рівні покриття ексцеденту збитку: перший – 20 тис. грн понад 50 тис. грн, другий – 100 тис. грн понад 70 тис. грн, третій – 30 тис. грн понад 170 тис. грн. Визначити суму участі у виплаті страховика і кожного з перестраховиків за збитком 210 тис. грн.

13. Визначити розмір відшкодування за договором перестраховання ексцеденту збитковості, якщо пріоритет перестраховальника становить 105 % премії, верхня межа відповідальності перестраховика – 120 %, збитки перестраховальника при збитковості 127 % – 14 млн грн.

Методичні рекомендації до виконання практичних завдань 1 – 13

Під час розв'язання задач стосовно договорів співстрахування слід враховувати, що страхові суми, страхові платежі та страхові виплати розподіляються між співстраховиками в певних, заздалегідь обумовлених частках.

За пропорційним перестрахованням страховик передає перестраховику частку ризику (страхової суми), при цьому сплачує ту ж частку премії, а перестраховик приймає участь у страховій виплаті на таку ж частку. Страхова премія, що належить перестраховику, може бути зменшена на комісійну винагороду перестраховальнику, якщо це передбачено умовами договору. За квотним договором частка перестраховика у страхових сумах, преміях та виплатах визначається квотою у відсотках. За договором ексцеденту сум порядок визначення частки перестраховика більш складний: договором встановлюється власне утримання цедента (Y), яке називають лінією, та кількість ліній договору перестраховання (n). Ризики із страховими сумами, меншими, ніж власне утримання та більшими, ніж максимальний ризик $(1+n) \times Y$ перестрахованню не підлягають. На перестраховання передається частка страхових сум, які перевищують розмір власного утримання цедента.

За непропорційним перестрахованням перестраховик приймає участь у страхових виплатах, якщо вони перевищують певну межу (пріоритет цедента). За виплатами в межах пріоритету цедент несе відповідальність самостійно. У договорі ексцеденту збитку пріоритет є абсолютною величиною в грошовому вираженні, а в договорі ексцеденту збитковості пріоритет – це процентне співвідношення страхових виплат до

платежів. Збитки, що перевищують пріоритет, відшкодовуються перестраховиком у межах його ліміту відповідальності, передбаченого договором. Для покриття великих ризиків, які перевищують ліміт відповідальності перестраховика, можуть використовуватись такі рівні перестраховування, які починаються з верхньої межі попереднього договору.

Виплати за більш високим рівнем перестраховування починають відшкодовуватись лише після того, як більш низький рівень повністю використаний.

14. Обрати страхову компанію (страхового брокера) для обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів (або іншого виду обов'язкового чи добровільного страхування). Обґрунтувати свій вибір.

Проаналізувати основні права та обов'язки суб'єктів страхових відносин за договором страхування.

Методичні рекомендації до виконання практичного завдання 14

Обрання страхової компанії здійснити на підставі її спеціалізації та репутації, враховуючи місце компанії на ринку та рівень цін на страхові послуги. Наявність діючої ліцензії на провадження страхової діяльності з певного виду страхування перевірити в Державному реєстрі фінансових установ на офіційному сайті Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг (Нацкомфінпослуг України). Місце компанії на ринку оцінити за рейтингами страховиків на сайтах ЛСОУ, Insurance Top та Форіншурер.

Аналіз обов'язків страхувальника і страховика необхідно починати з вивчення відповідних норм Закону України "Про страхування". Рекомендується проаналізувати та порівняти права й обов'язки суб'єктів страхових відносин для декількох обов'язкових і добровільних видів страхування на підставі нормативних документів, що регулюють здійснення обов'язкового страхування, та типових договорів добровільного страхування на сайтах страхових компаній. Звернути особливу увагу на значення обов'язкових дій страхувальника при настанні страхового випадку, строків їх виконання, а також на перелік документів, що надаються страховику для підтвердження факту настання страхового випадку, розміру збитку, причин і обставин події.

15. Проаналізувати територіальну структуру страхового ринку України. Визначити особливості страхового ринку України та напрями вдосконалення державного регулювання страхового та перестрахового ринку України.

Методичні рекомендації до виконання практичного завдання 15

Аналіз територіальної структури страхового ринку можна проводити за місцем реєстрації страхових компаній, розташуванням їх філій і представництв, обсягами збору страхових внесків за регіонами, тощо. Інформацію для аналізу отримати на сайтах Нацкомфінпослуг України, ЛСОУ, Insurance Top, Форіншурер.

Особливості страхового ринку України визначити, порівнюючи національне законодавство та страхову діяльність з іншими країнами та світом, зокрема за статистичними даними Sigma insurance research.

Виділити найбільш поширені види і форми страхування в Україні, висловити та обґрунтувати думку щодо перспектив розвитку страхового ринку в майбутньому. Для визначення напрямів вдосконалення державного регулювання страхового ринку України потрібно розглянути основні положення Концепції розвитку ринків небанківських фінансових послуг України на 2013–2014 роки. На підставі аналізу особливостей національного страхового та перестрахового ринку виділити його слабкі та сильні сторони, загрози та можливості зовнішнього середовища.

Запропонувати у парних комбінаціях "сила-можливості", "слабкість-можливості", "сила-загрози" і "слабкість-загрози" напрями вдосконалення державного регулювання.

Визначити відповідність умов страхування, договору страхування законодавчим вимогам.

Компетентності, яких набувають студенти після вивчення теми 2

К-3 – здатність планувати побудову відносин безпосередньо зі страховиками та співстраховиками або через страхових посередників залежно від необхідності страхового захисту та ціни страхової послуги;

К-4 – здатність орієнтуватися в ключових засадах правил та договорів страхування для недопущення порушень з вини страхувальника та контролю за діяльністю страховика.

Література: [1 – 6; 10; 11; 16; 18; 23; 24; 27 – 33; 39; 42; 44 – 49].

Змістовий модуль 2. Галузі страхування

Тема 3. Особисте страхування

План практичного заняття

1. Розв'язання ситуаційних завдань з особливостей дії різних видів договорів особистого страхування.

Методичні рекомендації щодо підготовки до практичного заняття

Для підготовки до семінарського заняття студенту необхідно ознайомитись з основними питаннями лекційного матеріалу, з основною та додатковою літературою, законодавчими і нормативним матеріалами, інформацією ресурсів мережі Інтернет, а також опрацювати контрольні запитання, питання для самостійної роботи.

Контрольні запитання

1. Що таке особисте страхування та які його особливості?
2. Які підгалузі включає особисте страхування?
3. Які основні відмінності між страхуванням життя та страхуванням здоров'я?
4. У чому полягає сутність страхування життя та його особливості?
5. Які ви можете назвати види страхування життя?
6. У чому полягає сутність страхування від нещасних випадків?
7. Що таке нещасний випадок та які можуть бути його наслідки?
8. Кого захищає страхування від нещасних випадків на транспорті?
9. У чому полягає сутність медичного страхування?
10. Які програми медичного страхування можуть застосовуватися?

Питання для самостійної роботи

1. Характеристика окремих видів особистого страхування, що використовуються у вітчизняній страховій практиці (більшу увагу студенти мусять приділити вивченню особливостей саме тих видів страхування, що найтісніше пов'язані з їхньою майбутньою спеціальністю).

2. Специфічні, комбіновані та нетрадиційні види особистого страхування, що відомі зі світової практики страхування.

3. Місце страхових компаній у реалізації реформи пенсійного забезпечення в Україні.

4. Причини незапитаності та перспективи розвитку медичного страхування в Україні.

5. Зв'язок особистого страхування та соціального страхування.

Практичні завдання

16. Громадянин уклав договір страхування від нещасних випадків зі страховою компанією на 1 рік на суму 15 тис. грн. Якою буде страхова виплата, якщо:

1) під час дії договору громадянин зазнав травми, що спричинило втрату працездатності протягом 30 діб. За кожну добу тимчасової непрацездатності страховик виплачує 0,5 % страхової суми;

2) під час дії договору громадянин зазнав ушкоджень, характер яких та розміри виплат страхових сум за кожним ушкодженням наведено в табл. 1.

Таблиця 1

Вихідні дані для розрахунку страхової виплати

Характер ушкодження	Розмір виплати, % від страхової суми
Перелом зовнішньої пластинки костей черепа	15
Забій головного мозку	10
Забій спинного мозку	10

17. Громадянин уклав договір страхування від нещасних випадків з страховою компанією строком на 1 рік на суму 30 тис. грн. Через місяць після укладення договору громадянин зазнав травми, що спричинило втрату працездатності протягом 17 днів. А ще через 2 місяці після цього він потрапив у лікарню в результаті отруєння хімічними речовинами на 15 діб. За кожну добу тимчасової непрацездатності страхова компанія виплачує 1,2 % страхової суми. Розрахувати розмір виплати за страховими випадками.

Методичні рекомендації до виконання практичних завдань 16 – 17

Визначити розмір страхової виплати при втраті працездатності ($СВ_{п1}$) за формулою:

$$CB_{n1} = K \times B \times CC_n, \quad (3)$$

де K – кількість днів непрацездатності;

B – плата за страхування;

CC_n – страхова сума при втраті працездатності.

Визначити розмір страхової виплати при ушкодженнях (CB_{n2}) за формулою:

$$CB_{n2} = B_1 \times CC_1 + \dots + B_n \times CC_n, \quad (4)$$

де $B_1, \dots, B_n$ – відповідний відсоток, що підлягає виплаті;

$CC_1, \dots, CC_n$ – страхова сума за кожним ушкодженням.

18. На залізничному транспорті відбувся нещасний випадок, який потім був визнаний страховим випадком. Внаслідок цього 50 пасажирів зазнали трав, серед яких: 10 пасажирів загинуло; 20 пасажирів зазнали тимчасової непрацездатності, з них: 15 пасажирів протягом 35 діб, 3 пасажири – 48 діб, інші – 74 доби; інші пасажири отримали 1 групу інвалідності. Визначити, яку загальну суму страхових виплат повинна сплатити страхова компанія за всіма страховими випадками всім застрахованим пасажирам та їх вигодонабувачам?

19. На повітряному транспорті відбувся нещасний випадок. Внаслідок цього 65 пасажирів зазнали травм, які потім були визнані страховими випадками. Внаслідок отриманих травм: 60 пасажирів загинуло; 5 пасажирів зазнали тимчасової непрацездатності: 1 пасажир протягом 35 діб, 2 пасажири – 48 діб, інші – 76 діб. Визначити яку загальну суму страхових виплат повинна сплатити страхова компанія за всіма страховими випадками всім застрахованим пасажирам та їх вигодонабувачам?

Методичні рекомендації до виконання практичних завдань 18 – 19

Визначити розмір страхових сум згідно з Постановою Кабінету Міністрів України "Про обов'язкове особисте страхування від нещасних випадків на транспорті" від 02.03.1993 р. № 155 розмір страхової суми становить на повітряному транспорті – 1000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян; на залізничному, морському, внутрішньому водному, автомобільному й електротранспорті – 50 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Визначити розмір страхових виплат:

а) у разі загибелі або смерті застрахованого внаслідок нещасного випадку на транспорті його спадкоємцям у розмірі 100 % страхової суми;

б) у разі одержання застрахованим травми внаслідок нещасного випадку на транспорті при встановленні потерпілому інвалідності:

I групи – 100 % страхової суми;

II групи – 75 % страхової суми;

III групи – 50 % страхової суми;

в) у разі тимчасової втрати працездатності за кожен день – 0,5 % страхової суми.

Компетентності, яких набувають студенти після вивчення теми 3

К-5 – здатність оцінювати можливість використання особистого страхування для забезпечення захисту майнових інтересів співробітників;

К-6 – здатність аналізувати привабливість та доцільність накопичувальних форм страхування для одночасного забезпечення і мультиплицирування вільних коштів та забезпечення страхового захисту життя та здоров'я себе як громадянина та своєї родини.

Література: [1; 5; 7; 10; 18; 33; 41; 43].

Тема 4. Майнове страхування

План практичного заняття

1. Розв'язання ситуаційних завдань з особливостей дії різних видів договорів майнового страхування.

2. Розв'язання ситуаційних завдань з особливостей дії різних видів договорів зі страхування підприємницьких ризиків.

Методичні рекомендації щодо підготовки до практичного заняття

Для підготовки до практичного заняття студенту необхідно ознайомитись з основними питаннями лекційного матеріалу, з основною та додатковою літературою, законодавчими і нормативними матеріалами, інформацією ресурсів мережі Інтернет, а також опрацювати контрольні запитання, питання для самостійної роботи.

Контрольні запитання

1. У чому полягає економічний зміст майнового страхування?

2. Які об'єкти не можуть бути об'єктами майнового страхування (не можуть бути застраховані)?

3. Яке майно юридичних осіб страхується за основним, а яке за спеціальним договорами страхування?

4. На яких типах покриття базується страхова оцінка при майновому страхуванні?

5. Що повинен зробити страхувальник після того, як відбувся страховий випадок?

6. Які види майнового страхування можна назвати та яка їх характеристика?

7. У чому полягають особливості страхування майна громадян?

8. У яких випадках при майновому страхуванні страховик не компенсує збитки страхувальника?

Питання для самостійної роботи

1. Характеристика окремих видів особистого страхування, що використовуються у вітчизняній страховій практиці (більшу увагу студенти мусять приділити вивченню особливостей саме тих видів страхування, що найтісніше пов'язані з їхньою майбутньою спеціальністю).

2. Специфічні, комбіновані та нетрадиційні види особистого страхування, що відомі зі світової практики страхування.

3. Особливості страхування окремих видів майна.

4. Роль страхування підприємницьких ризиків у забезпеченні стійкої діяльності підприємств.

Практичні завдання

20. Страховий портфель страхової компанії становив у 2013 році 200 договорів майнового страхування та нараховував 1 000 об'єктів, які підлягають страхуванню в даному регіоні. Як зміниться коефіцієнт охоплення страхового поля, якщо в 2014 році обсяг страхового портфеля збільшився на 23 %, а кількість об'єктів – на 5 %.

Методичні рекомендації до виконання практичного завдання 20

Розрахувати коефіцієнт охоплення страхового поля ($K_{\text{осп}}$) за формулою:

$$K_{\text{осп}} = \frac{СП_{\text{ор}}}{СП_{\text{o}}}, \quad (5)$$

де $СП_{\text{ор}}$ – страховий портфель (фактична кількість застрахованих об'єктів, які застраховані на даній території або у даній організації);

$СП_{\text{o}}$ – страхове поле (максимальна кількість об'єктів, які можна застрахувати).

Визначити темп приросту коефіцієнта охоплення страхового поля ($T_{\text{прКосп}}$) за формулою:

$$T_{\text{прКосп}} = \frac{K_{\text{осп (н)}} - K_{\text{осп (с)}}}{K_{\text{осп (с)}}} \times 100, \quad (6)$$

де $K_{\text{осп(н)}}$ – коефіцієнт охоплення страхового поля (нове значення);

$K_{\text{осп(с)}}$ – коефіцієнт охоплення страхового поля (початкове значення).

21. У сільськогосподарського підприємства за останні двадцять років середня врожайність пшениці складала 60 ц з га. На площі посіву 400 га. У 2013 році керівництво підприємства застрахувало майбутній врожай, але через повені врожай пшениці склав 35 ц. з га. Страхова вартість та страхова сума були визначені виходячи з ринкової вартості 1 ц пшениці – 450 грн. Безумовна франшиза дорівнює 1 200 грн. Визначити збиток страхувальника та розмір страхового відшкодування.

Методичні рекомендації до виконання практичного завдання 21

Визначити збиток страхувальника ($Z_{\text{б}}$) за формулою:

$$Z_{\text{б}} = (СВ_{\text{o}} - СВ_{\text{n}}) \times S \times Ц, \quad (7)$$

де $СВ_{\text{o}}$ – середня врожайність пшениці за останні двадцять років;

$СВ_{\text{n}}$ – середня врожайність пшениці у n-му році;

S – площа посіву;

$Ц$ – прогнозована ринкова вартість 1 ц пшениці.

Визначити розмір страхового відшкодування ($СВ$) із використанням безумовної франшизи за формулою:

$$CB = Z_6 - \Phi_6, \quad (8)$$

де CB – страхове відшкодування;

Z_6 – збиток;

Φ_6 – безумовна франшиза.

22. Господарське товариство має намір застрахувати своє майно строком на 1 рік у страховому товаристві згідно з правилами страхування майна від вогневих ризиків та ризиків стихійних явищ. Вартість майна, що підлягає страхуванню, за даними бухгалтерського обліку складає 400 тис. грн. Майно страхується на повну вартість. Розмір тарифної ставки за даним видом страхування складає 0,6 %. За договором страхування передбачена безумовна франшиза 1 %, відповідно до неї надається знижка до тарифу в розмірі 2 %. Розрахувати: розмір страхового платежу, який належить сплатити страхувальником страховикові; розмір страхового відшкодування за шкоду, заподіяну майну господарського товариства, якщо розмір збитків складає 50 тис. грн; суму страхового відшкодування за системою пропорційної відповідальності, врахувавши, що господарське товариство застрахувало своє майно в розмірі 40 % його балансової вартості. Зробити висновки.

Методичні рекомендації до виконання практичного завдання 22

Розрахувати страховий платіж ($СП_1$) за формулою:

$$СП_1 = \frac{T_6 \times CC}{100}, \quad (9)$$

де T_6 – страховий тариф, %;

CC – страхова сума, грн.

Розрахувати суму знижки до тарифу (C_T), що визначається за формулою:

$$C_T = СП \times T, \quad (10)$$

де $СП$ – сума страхового платежу, грн;

T – знижка до тарифу, грн.

Визначити розмір страхового відшкодування (СВ) за системою пропорційної відповідальності, що дорівнює розміру тієї частини збитку, в якій страхова сума складає пропорцію відносно оцінки об'єкта страхування і розраховується за формулою:

$$СВ = \frac{СС \times З_6}{СВ_0}, \quad (11)$$

де СС – страхова сума за договором страхування;

Z_6 – фактична сума збитку;

$СВ_0$ – страхова вартість об'єкта страхування.

23. Підприємство уклало договір страхування свого майна (основних та обігових коштів підприємства), договір також покриває збитки від змушеного простою підприємства, викликаного страховим випадком. При страхуванні збитків підприємства, пов'язаних зі змушеним простоєм, період відповідальності страхової організації становить три дні. Страхова компанія компенсує збитки підприємства у вигляді неодержаного чистого прибутку, зокрема в перший день простою підприємства компенсується 100 % середньоденного чистого прибутку, в другий і третій дні змушеного простою відповідно 70 % й 15 %. Договір страхування передбачає також виплату страхового відшкодування при втраті майна підприємства або його ушкодженнь у результаті стихійного лиха, пожежі й крадіжки (повний пакет ризиків). При страхуванні всього пакету ризиків, передбачених у договорі, надається знижка – 20 % від суми страхового платежу.

Застосовується умовна франшиза в розмірі 2 % від страхової суми за ризиками "пожежа", "стихійне лихо", "крадіжка".

Використовуючи дані табл. 2, визначити:

1. Страхову вартість майна підприємства.
2. Страхову суму при страхуванні майна від стихійного лиха, пожежі, крадіжки.
3. Страхову суму при страхуванні ризику змушеного простою підприємства.
4. Страховий тариф за умови, що страхування здійснюється за повним пакетом ризиків.
5. Суму страхового платежу.
6. Суму страхового відшкодування при завданні збитків у результаті страхового випадку.

Вихідні дані для розрахунку

Показник	Розмір
Балансова вартість основних коштів підприємства (тис. грн)	23 000
Знос основних коштів підприємства (%)	25
Вартість обігових коштів (тис. грн)	5 600
Чистий середньоденний прибуток (тис. грн)	19
Тариф зі страхування від стихійного лиха (%)	0,25
Тариф зі страхування від пожежі (%)	0,9
Тариф зі страхування від крадіжки (%)	1,8
Тариф зі страхування змушеного простою підприємства (%)	0,3
Сума збитку (тис. грн)	1 800
Страхове забезпечення (%)	75

Методичні рекомендації до виконання практичного завдання 23

Визначити страхову вартість майна підприємства за формулою:

$$BM = BO_{CH} - Z + BO_6, \quad (12)$$

де BM – страхова вартість майна підприємства;

BO_{CH} – вартість основних засобів підприємства;

Z – сума зносу основних засобів підприємства;

BO_6 – вартість оборотних засобів підприємства.

Розрахувати розмір страхової суми майна підприємства (CC_1):

$$CC_1 = \frac{BM \times C3}{100\%}, \quad (13)$$

де $C3$ – страхове забезпечення, %.

Розрахувати страхову суму при страхуванні ризику змушеного простою підприємства (CC_2):

$$CC_2 = ЧП_1 + 0,7 \times ЧП_2 + 0,15 \times ЧП_3, \quad (14)$$

де $ЧП_1$ – чистий середньоденний прибуток за перший день;

$ЧП_2$ – чистий середньоденний прибуток за другий день;

$ЧП_3$ – чистий середньоденний прибуток за третій день.

Визначити суму страхового платежу з урахуванням знижки (СП):

$$СП = (СП_{\text{м}} + СП_{\text{пр}}) \times СЗ, \quad (15)$$

де $СП_{\text{м}}$ – сума страхового платежу при страхуванні майна підприємства;

$СП_{\text{пр}}$ – сума страхового платежу при страхуванні змушеного простою підприємства;

$СЗ$ – сума знижки при страхуванні всього пакета ризиків.

Визначити страхове відшкодування (СВ) за системою пропорційної відповідальності за формулою:

$$СВ = \frac{СС \times З_{\text{б}}}{СВ_{\text{о}}}, \quad (16)$$

де $СС$ – страхова сума за договором страхування;

$З_{\text{б}}$ – фактична сума збитку;

$СВ_{\text{о}}$ – страхова вартість об'єкта страхування.

24. Автотранспортне підприємство уклало договір страхування вантажного автомобіля. У договорі страхування визначений такий порядок виплати страхового відшкодування у випадку загибелі транспортного засобу: при знищенні автомобіля виплата страхового відшкодування здійснюється в межах страхової суми з урахуванням зносу застрахованого транспортного засобу за період дії договору страхування. Розмір зносу враховується незалежно від зміни пробігу транспортного засобу з початку дії договору. Знос визначається в такий спосіб: на день укладання договору страхування знос становить 24 %; за другий місяць дії договору страхування – 6 %; за третій місяць – 3 %; за кожен наступний місяць – 1,5 %.

Остаточна сума страхового відшкодування визначається за мінусом вартості залишків пошкодженого транспортного засобу. Використовуючи дані наведені табл. 3 необхідно визначити суму страхового відшкодування при знищенні транспортного засобу.

Таблиця 3

Вихідні дані для розрахунку

Показник	Розмір
Страхова сума, тис. грн	200 000
Строк від початку дії договору (міс.)	7
Вартість залишків ушкодженого транспортного засобу, тис. грн	30 000

Методичні рекомендації до виконання практичного завдання 24

Розрахувати розмір збитку (Z_6) за формулою:

$$Z_6 = B_1 \times CC \times M_1 + \dots + B_n \times CC \times M_n, \quad (17)$$

де $B_1, \dots, B_n$ – відсоток зносу за відповідний місяць;

$B_1, \dots, B_n$ – відповідний відсоток для визначення розміру зносу за n -й період дії договору страхування;

CC – страхова сума за договором страхування;

$M_1, \dots, M_n$ – відповідна кількість місяців за n період дії договору страхування.

Розрахувати розмір страхового відшкодування за формулою:

$$CB = CC - Z - BZ, \quad (18)$$

де CC – страхова сума;

Z – сума зносу;

BZ – вартість залишків пошкодженого транспортного засобу.

Компетентності, яких набувають студенти після вивчення теми 4:

К-7 – здатність оцінювати можливість використання страхування для забезпечення інтересів підприємства щодо захисту його майна;

К-8 – здатність аналізувати привабливість використання страхування для забезпечення інтересів щодо збереження особистого майна.

Література: [5; 8; 10; 15].

Тема 5. Страхування відповідальності

План практичного заняття

1. Розв'язання ситуаційних завдань з особливостей дії різних видів договорів страхування відповідальності юридичних осіб.

2. Розв'язання ситуаційних завдань з особливостей дії різних видів договорів страхування відповідальності фізичних осіб.

Методичні рекомендації щодо підготовки до практичного заняття

Для підготовки до практичного заняття студенту необхідно ознайомитись з основними питаннями лекційного матеріалу, із основною та до-

датковою літературою, законодавчими і нормативним матеріалами, інформацією ресурсів мережі Інтернет, а також опрацювати контрольні запитання, питання для самостійної роботи.

Контрольні запитання

1. Які види відповідальності можна навести?
2. Що виступає об'єктом страхування при страхуванні відповідальності?
3. Які риси притаманні страхуванню відповідальності?
4. Які підгалузі входять до страхування відповідальності?
5. Охарактеризувати сутність та особливості страхування відповідальності виробника за якість продукції.
6. Охарактеризувати сутність та особливості страхування відповідальності роботодавця.
7. Охарактеризувати сутність та особливості страхування професійної відповідальності.
8. Охарактеризувати сутність та особливості страхування відповідальності за екологічне забруднення.
9. Охарактеризувати сутність та особливості страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів.
10. Охарактеризувати сутність та особливості страхування відповідальності перевізника вантажів.
11. Охарактеризувати сутність та особливості страхування відповідальності позичальника за непогашення кредиту.

Питання для самостійної роботи

1. Характеристика окремих видів особистого страхування, що використовуються у вітчизняній страховій практиці (більшу увагу студенти мусять приділити вивченню особливостей саме тих видів страхування, що найтісніше пов'язані з їхньою майбутньою спеціальністю).
2. Специфічні, комбіновані та нетрадиційні види особистого страхування, що відомі зі світової практики страхування.
3. Особливості страхування окремих видів відповідальності юридичних осіб.

Практичні завдання

25. У договорі професійної відповідальності нотаріуса передбачена страхова сума – 30 тис. грн., умовна франшиза – 3 тис. грн. Під час вико-

нання службових обов'язків нанесено шкоду клієнту в розмірі 20 тис. грн. Крім того, витрати, зроблені пред'явником претензії, склали 3 тис. грн, витрати, зроблені нотаріусом без згоди страховика – 0,5 тис. грн. Визначити розмір страхового відшкодування, який виплатить страховик клієнту нотаріуса, та зробити відповідні висновки.

26. У договорі страхування професійної відповідальності нотаріуса передбачена страхова сума 25 тис. грн, умовна франшиза – 1 тис. грн. У результаті упущення, здійсненого при виконанні службових обов'язків, завдано збиток клієнту в розмірі 21 тис. грн. Крім того, витрати, здійснені пред'явником претензії, склали 1,5 тис. грн, витрати, здійснені нотаріусом без згоди страховика – 0,4 тис. грн. Визначити страхове відшкодування, виплачене страховиком клієнту нотаріуса.

Методичні рекомендації до виконання практичних завдань 25 – 26

Розмір страхового відшкодування дорівнює розміру збитку і збиток підлягає відшкодуванню повністю за умови, якщо його розмір перевищує розмір умовної франшизи та не виплачується, якщо його розмір не перевищує розміру умовної франшизи.

27. Громадянин уклав договір обов'язкового страхування цивільної відповідальності громадян України, що мають у власності чи іншому законному володінні зброю. Протягом дії договору стався страховий випадок, у результаті якого було нанесено шкоду майну третьої особи в сумі 50 тис. грн. Визначити розмір страхового відшкодування, яке страхова компанія має сплатити потерпілому.

28. Перевізник застрахував свою відповідальність за перевезення автомобільним транспортом 10 тонн небезпечного вантажу (речовини, схильної до самозаймання), вартістю 5 тис. грн за тонну. При перевезенні цього вантажу відбулося ДТП, унаслідок якої речовина розлилася і зайнялася, що спричинило пожежу у придорожньому кафе ринковою вартістю 95 тис. грн, яке повністю згоріло. Двоє відвідувачів кафе зазнали опіків: один з них лікувався протягом 45 днів, а другому встановлено інвалідність III групи. Визначити страховий платіж за договором обов'язкового страхування відповідальності суб'єктів перевезення небезпечних вантажів та величину страхового відшкодування, яке отримали треті особи, якщо договором обов'язкового страхування франшиза не передбачена.

29. Громадянин уклав зі страховою компанією договір обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних

транспортних засобів строком на 1 рік. Договором страхування передбачена франшиза в розмірі 1 % від страхової суми, в межах якого відшкодується збиток, заподіяний майну потерпілих. Внаслідок ДТП, винуватцем якої був страхувальник, загинула одна особа, іншій постраждалій особі встановлено інвалідність II групи та пошкоджено автомобіль на 25 тис. грн. Автомобіль страхувальника пошкоджено на 80 тис. грн. Визначити розмір страхового відшкодування, яке має виплатити страховик, та зазначити осіб, яким належить страхове відшкодування.

Методичні рекомендації до виконання практичного завдання 27 – 29

Договори страхування відповідальності можуть покривати збитки, які виникають внаслідок настання у страхувальника цивільної відповідальності за шкоду, заподіяну життю та здоров'ю третіх осіб, майну третіх осіб, навколишньому природному середовищу, а також відповідальності, пов'язаної з виконанням договірних зобов'язань, зокрема відповідальності позичальника за непогашення кредиту.

Страхова сума може визначатись у цілому за договором страхування або окремо за переліченими вище видами шкоди. Для страхування відповідальності характерне встановлення різноманітних лімітів відповідальності на один страховий випадок, на одного потерпілого тощо, обмеження максимальної кількості постраждалих осіб, яким відшкодується шкода. Розрахунок страхових виплат проводиться з урахуванням встановлених лімітів і обмежень аналогічно майновому страхуванню та для відшкодування шкоди, заподіяної життю і здоров'ю, аналогічно особистому страхуванню.

Для розв'язання завдань 27 – 29 студенту необхідно ознайомитись з умовами обов'язкових видів страхування на офіційному веб-порталі Верховної Ради України [35; 36; 41].

30. Акціонерне товариство застрахувало у страховій компанії отриманий від банку кредит, його загальний розмір за кредитним договором 2 млн грн, виданих під 18 % річних строком на 8 міс. Страховий тариф – 2,5 % страхової суми. Страхове забезпечення – 75 %. Позичальник не погасив своєчасно заборгованість за виданим кредитом. Розрахувати суму страхових платежів і страхового відшкодування за договором страхування відповідальності позичальника за непогашення кредиту. Як зміниться розмір страхового відшкодування, якщо строк кредитування становитиме 2 роки?

Методичні рекомендації до виконання практичного завдання 30

Визначити загальну заборгованість (FV_1) акціонерного товариства банку через 8 місяців за формулою:

$$FV_1 = PV \times (1 + i \times n), \quad (19)$$

де FV_1 – майбутня вартість грошового потоку (величина заборгованості на кінець кредитування);

PV – поточна вартість грошового потоку (надана величина кредиту);

i – річна процентна ставка за кредитом;

n – період кредитування.

Розрахунок майбутньої вартості за складними процентами використовується для періоду кредитування більше року.

Визначити загальну заборгованість (FV_2) акціонерного товариства банку через 2 роки за формулою:

$$FV_2 = PV \times (1 + i)^n. \quad (20)$$

Розрахувати страховий платіж ($СП_1$) за формулою:

$$СП_1 = \frac{T_6 \times CC}{100}, \quad (21)$$

де $СП_1$ – сума страхового платежу, грн;

T_6 – страховий тариф, %;

CC – страхова сума, грн.

Визначити розмір страхового відшкодування (CB) за формулою:

$$CB = \frac{CC \times C3}{100}, \quad (22)$$

де $C3$ – страхове забезпечення, %.

Компетентності, яких набувають студенти після вивчення теми 5

К-9 – здатність оцінювати можливість використання страхування відповідальності для забезпечення інтересів підприємства щодо можливих вимог за шкоду перед третіми особами;

К-10 – здатність аналізувати привабливість використання страхування особистої відповідальності себе як громадянина.

Література: [33; 35; 36; 41].

Змістовий модуль 3. Основи фінансів страховиків

Тема 6. Основи актуарних розрахунків

План практичного заняття

1. Використання показників страхової статистики та їх економічний зміст.
2. Розв'язання завдань на опанування складу та структури тарифної ставки з ризикових видів страхування.
3. Розв'язання завдань з розрахунку ймовірностей життя та смерті із використанням таблиці смертності.
4. Розв'язання завдань на опанування складу та структури тарифної ставки зі страхування життя.

Методичні рекомендації щодо підготовки до практичного заняття

Для підготовки до практичного заняття студенту необхідно ознайомитись з основними питаннями лекційного матеріалу, з основною та додатковою літературою, законодавчими і нормативними матеріалами, інформацією ресурсів мережі Інтернет, а також опрацювати контрольні запитання, питання для самостійної роботи, виконати практичні завдання. При засвоєнні матеріалу слід приділити особливу увагу змісту принципу еквівалентності зобов'язань сторін договору страхування, який покладено в основу актуарних розрахунків.

Контрольні запитання

1. У чому полягає сутність страхового ризику?
2. Які риси притаманні страховому ризику?
3. У чому полягає сутність актуарних розрахунків?
4. Назвати основні завдання актуарних розрахунків?
5. Як класифікують актуарні розрахунки?
6. Що таке страхова статистика?
7. Які абсолютні показники використовуються при статистичному аналізі страхової діяльності?

8. Які відносні показники використовуються при статистичному аналізі страхової діяльності?
9. Що таке страховий тариф?
10. З яких елементів складається страховий тариф?
11. Що таке нетто-ставка?
12. Для чого потрібне навантаження у структурі тарифу?
13. Які витрати несе страховик на ведення справи?
14. Охарактеризувати принцип еквівалентності зобов'язань сторін.
15. Яким чином розраховуються тарифи з ризикових видів страхування?
16. Яким чином розраховуються тарифи зі страхування життя?
17. У чому полягає сутність таблиці смертності та для чого вона застосовується?
18. Що таке страховий платіж та як він класифікується?

Питання для самостійної роботи

1. Класифікація ризиків економічної діяльності та особливості їх оцінки.
2. Особливості розрахунку тарифних ставок для певних категорій населення, видів діяльності підприємств з високим рівнем ризику та професійної діяльності громадян.

Практичні завдання

31. За портфелем договорів КАСКО застраховано 1 000 автомобілів на загальну страхову суму 70 000 тис. грн. Отримано страхових платежів 1 054 тис. грн. Кількість страхових випадків – 35. Загальна сума виплаченого страхового відшкодування – 1 005 тис. грн. Норматив витрат на ведення справи в тарифній ставці становить 30 %. Розрахувати показники збитковості страхової суми, рівень виплат, середню страхову суму на один застрахований автомобіль, середню страхову виплату на один страховий випадок, важкість збитку, середній страховий тариф, частоту страхових випадків, норму виплат. Зіставити рівень виплат з нормою виплат. Перевірити розрахунок збитковості через показники частоти страхових випадків, середньої страхової суми й виплати. Зробити висновок щодо розміру тарифної ставки.

32. Обчислити страховий тариф для продукту з ризикового виду страхування, якщо очікувана ймовірність настання страхового випадку –

3 %, важкість збитку – 0,2 %, надбавка безпеки – 5 % основної частини нетто-ставки, частка навантаження у страховому тарифі – 25 %.

33. Визначити нетто-ставку страхового тарифу, якщо згідно з даними страхової статистики за портфелем договорів страхування було застраховано 1 300 майнових об'єктів зі страховою сумою 5 000 грн, за якими сталося 25 страхових випадків. У 10 випадках страхове відшкодування дорівнювало 70 % страхової суми, у 8 – 30 %, у 7 – 15 %. Ймовірність того, що нетто-премій буде достатньо для здійснення страхових виплат, становить 95 %.

34. Розрахувати тарифну ставку за договором страхування від нещасних випадків, якщо ймовірність нещасного випадку 0,05 %, середня страхова сума 30 000 тис. грн, середня страхова виплата – 10 000 тис. грн, кількість застрахованих осіб – 35 000. Частка навантаження в тарифній ставці 35 %. Дані про розкид страхових виплат відсутні. Гарантія безпеки – 0,98 %.

35. За таблицею смертності розрахувати показники d_{52} , p_{54} , q_{53} (табл. 4).

Таблиця 4

Таблиця смертності (фрагмент)

x	...	51	52	53	54	55	...
l_x	...	89 833	89 285	88 684	88 028	87 319	...

36. Для чоловіка 40 років обчислити: ймовірність прожити ще три роки; ймовірність померти впродовж наступних чотирьох років; ймовірність прожити ще дев'ять років та померти у віці 49 років; ймовірність дожити до 60 років. Необхідна для розрахунків таблиця смертності подана в табл. А.1 додатка А.

37. Для жінки 35 років обчислити: ймовірність прожити ще п'ять років; ймовірність померти впродовж наступних двох років; ймовірність прожити ще чотири роки та померти у віці 39 років; ймовірність дожити до 55 років. Необхідна для розрахунків таблиця смертності подана в додатку А.

38. За таблицею смертності, наведеною в додатку А, розрахувати нетто-тариф на випадок смерті при страхуванні на три роки для жінки віком 45 років при розмірі гарантованого інвестиційного доходу 3 % річних.

Який максимальний обсяг навантаження може бути встановлений, якщо страхувальник погоджується на страховий тариф не більше 2,25 %.

39. До страхової компанії звернувся чоловік у віці 20 років, який бажає укласти договір змішаного страхування життя строком на три роки. Визначити тарифну ставку за договором страхування при гарантованому інвестиційному доході 4 % річних та нормативі витрат на ведення справи 5 %. Який страховий платіж необхідно сплатити, якщо страхувальник встановив страхову суму у розмірі 50 тис. грн?

Методичні рекомендації до виконання практичних завдань 31 – 39

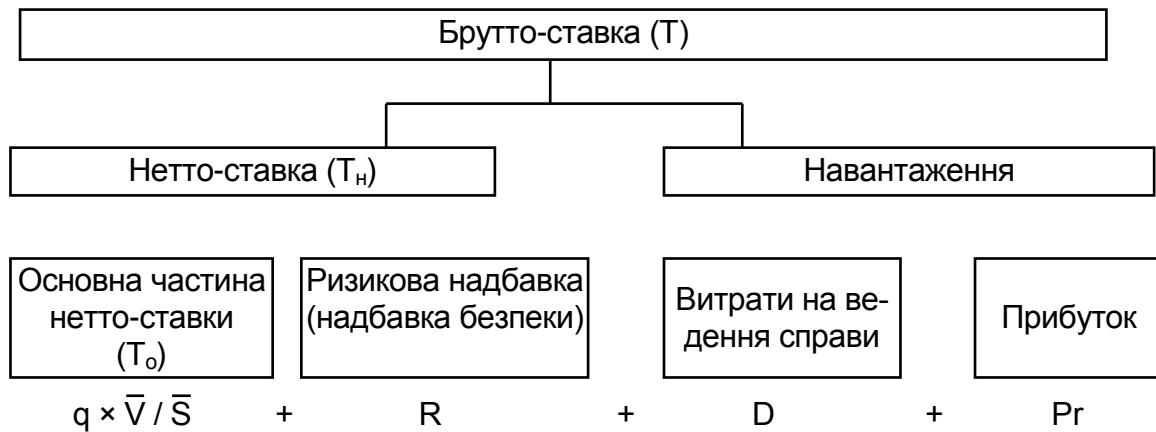
Обчислити відносні показники страхової статистики (табл. 5) за абсолютними показниками, до яких належать число застрахованих об'єктів або кількість договорів страхування (N), кількість страхових випадків (M), загальна страхова сума за застрахованими об'єктами (S), загальна сума страхових премій (P), загальна сума страхових виплат (V).

Таблиця 5

Відносні показники страхової статистики

Показник	Формула
Середня страхова сума на один застрахований об'єкт (договір страхування)	$\bar{S} = S/N$
Середня страхова виплата на один страховий випадок	$\bar{V} = V/M$
Середній страховий тариф	$\bar{T} = P/S$
Частота настання страхових випадків	$q = M/N$
Важкість збитку	$\bar{V}/\bar{S}$
Рівень виплат	V/P
Збитковість страхової суми	$\frac{V}{S} = q \times \frac{\bar{V}}{\bar{S}}$

Визначити страховий тариф (тарифна брутто-ставка), що складається з нетто-ставки і навантаження. Нетто-ставка призначена для страхових виплат, а навантаження необхідне для покриття витрат на ведення справи. Структуру тарифної ставки відображено на рис. 1.

Рис. 1. Структура страхового тарифу

Частка навантаження у тарифі (f) виражається у відсотках від бруто-ставки. Якщо прибуток прямо в тариф не закладений, то встановлюється лише норматив витрат на ведення справи, який буде дорівнювати f . Питома вага нетто-ставки в бруто-тарифі називається нормою виплат (H) і також вимірюється переважно у відсотках. Взаємозв'язок між показниками H та f виражається формулою:

$$H + f = 100 \% \quad (23)$$

У процесі аналізу показників страхової статистики рівень виплат зіставляється із нормою виплат, а збитковість страхової суми – з середнім нетто-тарифом, який знаходиться за формулою:

$$\bar{T}_n = \bar{T} \times (1 - f/100). \quad (24)$$

Якщо рівень виплат перевищує норму виплат або фактична збитковість вище середньої нетто-ставки, у страхової компанії існує потреба в аналізі страхового тарифу для недопущення нестачі коштів страхового фонду та його перерахунку.

В основу розрахунку страхових тарифів покладено принцип еквівалентності зобов'язань сторін, який полягає у встановленні рівноваги між внесками страхувальників та страховим забезпеченням, що надається страховиком. У зв'язку з інверсним ціноутворенням у страхуванні, коли ціна страхової послуги встановлюється раніше, ніж формується її реальна собівартість, основна частина нетто-ставки (T_o) повинна максималь-

но відповідати ймовірній сумі збитку $q \times \bar{V}/S$, де q – статистична ймовірність страхового випадку, тобто частота настання.

Ризикова надбавка враховує ймовірні відхилення страхових виплат у страховика відносно їх середнього значення за портфелем договорів. Ризикова надбавка розраховується за формулою:

$$R = T_o \times \alpha(\gamma) \times \sqrt{\frac{1 - q + (\sigma_v / \bar{V})^2}{N \times q}}, \quad (25)$$

де σ_v – середньоквадратичне відхилення страхових виплат.

За відсутності даних про середньоквадратичне відхилення страхових виплат ризикова надбавка визначається таким чином:

$$R = 1,2 \times T_o \times \alpha(\gamma) \sqrt{\frac{1 - q}{N \times q}}, \quad (26)$$

де $\alpha(\gamma)$ – коефіцієнт, що залежить від гарантії безпеки γ .
Значення $\alpha(\gamma)$ наведено в табл. 6.

Таблиця 6

Значення коефіцієнта $\alpha(\gamma)$, що залежить від гарантії безпеки γ

γ	0,84	0,90	0,95	0,98	0,9986
$\alpha(\gamma)$	1,0	1,2	1,645	2,0	3,0

Гарантія безпеки – це ймовірність того, що нетто-премій буде достатньо для здійснення страхових виплат.

Нетто-ставка (T_n) отримується шляхом підсумовування основної нетто-ставки та ризикової надбавки:

$$T_n = T_o + R. \quad (27)$$

Брутто-ставка обчислюється за формулою:

$$T = T_H / (1 - f/100). \quad (28)$$

Розрахунок тарифів зі страхування життя базується на гіпотезі про наявність закономірності в тривалості життя населення. Залежність смертності від віку та статі застрахованих осіб наведено в таблицях смертності (див. додаток А). До основних показників таблиці належать:

x – вік особи у роках;

l_x – математичне очікування числа осіб з l_0 народжених, які доживають до віку x повних років;

l_0 – корінь таблиці смертності (у додатку А $l_0 = 100\,000$).

Для зручності до таблиці можуть бути включені такі показники:

$d_x = l_x - l_{x+1}$ – кількість осіб віком x , які не доживуть до віку $x+1$;

$q_x = d_x / l_x$ – ймовірність смерті особи у віці x років;

$p_x = l_{x+1} / l_x$ – ймовірність дожиття особи віком x років до віку $x+1$.

В актуарних розрахунках, крім основних параметрів таблиць смертності, використовуються також показники:

${}_t p_x$ – ймовірність для особи у віці x років прожити не менше ніж t років: ${}_t p_x = l_{x+t} / l_x$;

${}_t q_x$ – ймовірність для особи у віці x років померти протягом наступних t років: ${}_t q_x = (l_x - l_{x+t}) / l_x$;

${}_t | q_x$ – ймовірність для особи у віці x років прожити t років і померти у віці від $x+t$ до $x+t+1$ років: ${}_t | q_x = {}_t p_x \times q_{x+t}$;

i – річна ставка гарантованого інвестиційного доходу;

v – дисконтний множник: $v = 1/(1+i)$.

Нетто-ставка на випадок смерті (T_{HC}) та на випадок дожиття (T_{HD}) для особи віком x років при страхуванні на n років розраховуються за формулами:

$$T_{HC} = \sum_{k=0}^{n-1} v^{k+1} \times {}_k p_x \times q_{x+k}, \quad (29)$$

$$T_{HD} = {}_n p_x \times v^n. \quad (30)$$

Брутто-ставка за страхуванням життя обчислюється аналогічно ризиковим видом страхування залежно від частки навантаження в тарифі.

40. Проаналізувати динаміку статистичних показників національного страхового ринку (за одним видом страхування на вибір). Здійснити порівняльний аналіз показників страхової статистики національного страхового ринку двох видів страхування на вибір. Обґрунтувати статистичне вивчення еволюції смертності населення.

Методичні рекомендації до виконання практичного завдання 40

Аналіз динаміки та порівняльний аналіз показників страхової статистики здійснити за консолідованими звітними даними страхових компаній форми R3 та R4, представленими в рубриці "Огляд страхових ринків" на сайті Нацкомфінпослуг України.

Дослідження еволюції смертності доцільно розпочати з виявлення факторів, які впливають на зміну рівня смертності, розгляду історичних типів смертності та сучасних особливостей життя населення.

Аналіз еволюції смертності здійснити за статистичними таблицями The Human Mortality Database.

Компетентності, яких набувають студенти після вивчення теми 6

К-11 – здатність оцінювати вартість страхової послуги на підставі страхового тарифу та його складових елементів;

К-12 – здатність оцінювати вартість страхової послуги і ймовірного доходу за інвестованими в накопичувальне страхування коштами.

Література: [1 – 5; 8; 12 – 15; 19 – 22; 27 – 29; 37; 49].

Тема 7. Фінанси та фінансова надійність страховиків

План практичного заняття

1. Фінансова надійність страхових компаній: зовнішній та внутрішній аспекти (дискусія).

2. Розв'язання завдань на опанування засад фінансової діяльності страховиків та визначення їх фінансової надійності.

Методичні рекомендації щодо підготовки до практичного заняття

Для підготовки до практичного заняття студенту необхідно ознайомитись з основними питаннями лекційного матеріалу, з основною та до-

датковою літературою, законодавчими і нормативним матеріалами, інформацією ресурсів мережі Інтернет, а також опрацювати контрольні запитання, питання для самостійної роботи, виконати практичні завдання.

При засвоєнні матеріалу слід приділити особливу увагу умовам забезпечення платоспроможності страховика та методам розрахунку резерву незароблених премій.

Контрольні запитання

1. Що характеризує фінансова надійність страховика?
2. Чим забезпечується фінансова надійність страховика?
3. Що означає платоспроможність страховика?
4. З чого складається страховий портфель страхової компанії?
5. Якими є умови забезпечення платоспроможності страховика?
6. Що таке фактичний та нормативний запаси платоспроможності і як вони визначаються?
7. У чому полягає сутність страхових резервів?
8. На які види резервів поділяються страхові резерви?

Питання для самостійної роботи

1. Рейтингові підходи до визначення надійності страхових компаній.
2. Альтернативні методи розрахунку резерву незароблених премій (інші, ніж описані в Законі України "Про страхування").
3. Порядок формування статутного фонду страховиків у різних країнах світу.
4. Особливості оподаткування страхових компаній.
5. Методичні підходи до вибору страхової компанії-партнера на основі її фінансової надійності.

Практичні завдання

41. На підставі даних фінансової звітності страхових компаній А та Б (табл. 7 і 8) оцінити їх платоспроможність та фінансову надійність, головні абсолютні й відносні показники страхової діяльності та діяльності з перестраховування; зробити загальний висновок про обрання конкретної страхової компанії, враховуючи інші критерії вибору.

Показники (витяг з балансів, звіту про фінансові результати)

Показник	Страховик А	Страховик Б
Баланс, тис. грн	335 200	344 320
Необоротні активи, у тому числі:	293 040	296 460
нематеріальні активи (залишкова вартість)	2 660	2 661
довгострокові фінансові інвестиції, які обліковуються за методом участі в капіталі інших підприємств (на початок звітного періоду)	0	
інші фінансові інвестиції (на початок звітного періоду)	282 120	
поточні фінансові інвестиції (на початок звітного періоду)	0	
довгострокові фінансові інвестиції, які обліковуються за методом участі в капіталі інших підприємств (на кінець звітного періоду)	0	
інші фінансові інвестиції (на кінець звітного періоду)	282 120	
Оборотні активи, у тому числі:	42 100	47 780
запаси	340	560
грошові кошти та їх еквіваленти	36 180	40 800
дебіторська заборгованість	5 100	6 420
Витрати майбутніх періодів	60	80
Власний капітал:	323 860	325 060
статутний капітал	300 040	
додатковий капітал	0	
резервний капітал	20 320	23 420
нерозподілений прибуток (непокритий збиток)	3 500	1 600
Забезпечення наступних виплат і платежів, у тому числі:	10 880	18 220
страхові резерви	16 500	25 020
сума частки перестраховиків у страхових резервах	5 620	6 800
Довгострокові зобов'язання	0	0
Поточні зобов'язання	460	1 040
Доходи майбутніх періодів	0	
Дохід від участі в капіталі	0	
Інші фінансові доходи	7 160	0
Інші доходи	260	0
Фінансові витрати	0	180
Втрати від участі в капіталі	0	
Інші витрати	1 440	1 640
Чистий прибуток (збиток)	500	4 760

Показники страхової діяльності та діяльності з перестраховання

Показник, тис. грн	Страховик А	Страховик Б
Валові страхові премії, у тому числі:	43 706	74 508
сума страхових премій, належних перестраховкам	13 862	20 504
Дохід від реалізації послуг з видів страхування, інших, ніж страхування життя	26 112	46 282
Страхові виплати та страхові відшкодування, у тому числі:	2 474	4 660
сума страхових виплат, компенсована перестраховиками	680	1 340
Витрати, пов'язані з регулюванням страхових випадків	220	220
Величина технічних резервів інших, ніж резерви незароблених премій, на кінець звітного періоду (добровільне страхування)	6 900	10 560
Величина технічних резервів інших, ніж резерви незароблених премій, на початок звітного періоду (добровільне страхування)	7 419	10 876
Величина технічних резервів інших, ніж резерви незароблених премій, на кінець звітного періоду (обов'язкове страхування)	3 900	7 660
Величина технічних резервів інших, ніж резерви незароблених премій, на початок звітного періоду (обов'язкове страхування)	3 905	5 790

Методичні рекомендації до виконання практичного завдання 41

Розрахувати фактичний запас платоспроможності страховика, що визначається вирахуванням із вартості майна страховика суми нематеріальних активів і загальної суми зобов'язань, у тому числі страхових.

Розрахувати перевищення ФЗП над НЗП.

Визначити нормативний запас платоспроможності страховика, який здійснює види страхування інші, ніж страхування життя, на будь-яку дату дорівнює більшій з величин, що розраховуються за формулами (31) та (32):

$$\text{НЗП}_1 = (\text{СП} - 0,5 \times \text{СП}_n) \times 0,18, \quad (31)$$

де СП – валові страхові премії, тис. грн;

СП_n – страхові премії належні перестраховикам, тис. грн.

$$\text{НЗП}_2 = (\text{СВ} - 0,5 \times \text{СВ}_n) \times 0,26, \quad (32)$$

де СВ – страхові відшкодування, тис. грн;

СВ_n – страхові відшкодування, що компенсуються перестраховиками, тис. грн.

Перевірити виконання умов забезпечення платоспроможності страхових компаній (табл. 9).

Таблиця 9

Виконання умов забезпечення платоспроможності страховика

Умова забезпечення платоспроможності страховика згідно із Законом України "Про страхування"	Відповідність* у разі виконання умов вказати "Відповідає"
Наявність сплаченого статутного фонду	
Наявність гарантійного фонду страховика	
Створення страхових резервів	
Перевищення ФЗП над НЗП	

Здійснити оцінку фінансової надійності страхової компанії згідно з Рекомендаціями щодо аналізу діяльності страховиків, що затверджені Розпорядженням Нацкомфінпослуг України від 17.03.2005 р. № 3755.

Для визначення додаткової інформації для прийняття обґрунтованого рішення з вибору страхової компанії необхідно керуватись даними публічних рейтингів страховиків за таким, наприклад, критерієм, як частка компанії на страховому ринку України (табл. 10).

Таблиця 10

Загальні відомості про компанії

Найменування	Характеристика (заповнити)
Вид господарського товариства	
Рік заснування	
Іноземний капітал	
Наявність серед інших клієнтів відомих підприємств аналогічної сфери діяльності	
Відомість компанії	

Розрахувати головні абсолютні та відносні показники страхової діяльності та діяльності з перестраховання, зокрема коефіцієнт збитковості страхових операцій ($K_{зсп}$) за формулою:

$$K_{зсп} = \frac{СВ}{СП}, \quad (33)$$

де СВ – страхові відшкодування;
СП – страхові премії.

Визначити рентабельність страхових операцій ($P_{сп}$) за формулою:

$$P_{сп} = \frac{ЧП(З)}{СП} \times 100, \quad (34)$$

де ЧП (З) – чистий прибуток (збиток);
СП – страхові премії.

Визначити чисті страхові премії (ЧСП) за формулою:

$$ЧСП = СП - СП_{п}, \quad (35)$$

де ЧСП – чисті страхові премії.

Розрахувати чисті страхові резерви (ЧСР) за формулою :

$$ЧСР = СР - СР_{п}, \quad (36)$$

де СР – страхові резерви;
СР_п – частка перестраховиків у страхових резервах.

Визначити коефіцієнт незалежності від перестраховування ($K_{нп}$) за формулою :

$$K_{нп} = \frac{ЧСП}{СП}, \quad (37)$$

де ЧСП – чисті страхові премії;
СП – страхові премії.

Розрахувати коефіцієнт участі перестраховиків у страхових резервах ($K_{пср}$) за формулою :

$$K_{пср} = \frac{СР_{п}}{СР}, \quad (38)$$

де СР_п – частка перестраховиків у страхових резервах;
СР – страхові резерви.

42. Розрахувати динаміку страхових резервів страхової компанії на 01.04.2014 р та 01.05.2014 р. Графік надходжень страхових платежів, ризик яких ще не вичерпався, наведено в табл. 11.

Таблиця 11

Графік надходжень страхових платежів

Дата	Страхові платежі, тис. грн	Дата	Страхові платежі тис. грн
06.11.2013	230	10.02.2014	415
21.11.2013	210	19.03.2014	167
22.12.2013	520	06.04.2014	220
26.12.2013	234	22.04.2014	640

43. Визначити величину резерву незароблених премій на 31 березня, 30 червня, 30 вересня, 31 грудня, якщо страхова компанія у звітному році отримала такі суми страхових премій:

- у першому кварталі – 42 105 грн;
- у другому кварталі – 27 175 грн;
- у третьому кварталі – 22 505 грн;
- у четвертому кварталі – 25 635 грн.

Методичні рекомендації до виконання практичних завдань 42 – 43

Згідно із Законом України "Про страхування" резерв незароблених премій визначається методом "1/4". Величина резервів незароблених премій на будь-яку звітну дату встановлюється залежно від часток надходжень сум страхових платежів, з відповідних видів страхування в кожному місяці з попередніх дев'яти місяців і обчислюється в такому порядку: частки надходжень сум страхових платежів за перші три місяці розрахункового періоду множаться на одну четверту; за наступні три місяці – на одну другу; за останні три місяці розрахункового періоду множаться на три четвертих. Одержані добутки додаються.

44. Розміщення страхових резервів, сформованих страховою компанією за договорами страхування (іншими, ніж страхування життя) характеризується наведеними даними в табл. 12.

Напрями розміщення страхових резервів

Напрями розміщення	Розміщення страхових резервів, тис. грн		
	1-й рік	2-й рік	3-й рік
Державні цінні папери	250	350	500
Цінні папери, які випускаються органами державної влади суб'єктів України	200	200	250
Банківські вклади (депозити)	500	400	550
Права власності на частку в статутному капіталі	380	200	200
Нерухомість	500	200	280
Квартири	300	100	200
Валютні цінності	400	150	–
Кошти на поточному рахунку	350	200	400

Оцінити ефективність розміщення страхових резервів. Зробити висновки та надати власні рекомендації.

45. Страхова компанія зі страхування життя розмістила страхові резерви в таких категоріях активів, як акції емітовані комерційним банком у сумі 1 270 тис. грн та на банківські вклади, розміщені в цьому ж банку. Загальна величина страхових резервів – 3 415 тис. грн. Визначити максимальну величину коштів страхових резервів, яка може бути розміщена на банківських вкладах банку. Сформувати портфель розміщень страхових резервів з урахуванням підходу до диверсифікації.

Методичні рекомендації до виконання практичних завдань 44 – 45

Оцінка доцільності розміщення страхових резервів для компаній, інших, ніж страхування життя здійснюється відповідно до Положення про порядок формування, розміщення та обліку страхових резервів з видів страхування, інших, ніж страхування життя (Наказ Комітету у справах нагляду за страховою діяльністю від 24.05.1997 р. № 41). Для компаній зі страхування життя оцінку провести згідно з Правилами розміщення страхових резервів зі страхування життя (Розпорядження Держфінпослуг України від 26.11.2004 р. № 2875).

46. Страхова компанія за звітний період одержала 125 тис. грн. страхових платежів. Навантаження в структурі тарифу становили 17 %.

Витрати на ведення справ склали 23 тис. грн. Який результат діяльності мала дана страхова компанія за звітний період? Скільки коштів компанія могла собі дозволити витратити на проведення страхових операцій, щоб її діяльність була беззбитковою?

47. страхова компанія склала 10 договорів страхування, кожен на суму 15 тис. грн. Страховий тариф при цьому складає 2,1 %. Навантаження в структурі тарифу складає 24 %. На ведення справи страхова компанія витратила 87 % навантаження. Розрахувати рентабельність страхових операцій.

Методичні рекомендації до виконання практичних завдань 46 – 47

Навантаження призначене для відшкодування витрат страховика, пов'язаних з проведенням страхування, а також для забезпечення одержання страховиком прибутку.

Розрахувати рентабельність страхових операцій ($P_{сп}$) за формулою:

$$P_{сп} = \frac{ЧП (ЗЗ)}{СП} \times 100 \%, \quad (39)$$

де $P_{сп}$ – рентабельність страхових операцій, %;

ЧП (З) – чистий прибуток (збиток).

Компетентності, яких набувають студенти після вивчення теми 7:

К-13 – здатність оцінювати фінансову надійність страховика на підставі його публічної звітності;

К-14 – здатність організувати інвестування коштів до акціонерного капіталу страховика для участі у його статутному фонді.

Література: [4; 21; 23; 34; 38; 42; 44].

Рекомендована література

Основна

1. Базилевич В. Д. Страхування : підручник / В. Д. Базилевич, К. С. Базилевич, Р. В. Пікус ; за заг. ред. В. Д. Базилевича. – К. : Знання, 2008. – 1019 с.

2. Ротова Т. А. Страхування : навч. посібн. / Т. А. Ротова. – К. : КНТЕУ, 2006. – 400 с.

3. Смоляк В. А. Страхування : навч. посібн. / В. А. Смоляк, Є. Ю. Кузькін. – Х. : ВД "ИНЖЕК", 2007. – 272 с.

4. Страхування : підручник / С. С. Осадець, Т. М. Артюх, В. Л. Бабко та ін. ; за заг. ред. С. С. Осадця. – К. : КНЕУ, 2002. – 599 с.

5. Страхування: теорія та практика : навч.-метод. посібн. / Н. М. Внукова, В. І. Успенко, Л. В. Временко та ін. ; за заг. ред. Н. М. Внукової. – Х. : Бурун Книга, 2009. – 656 с.

Додаткова

6. Базельський Комітет. Кредитні рейтинги та додаткові джерела інформації про кредитоспроможність // Фінансовий ринок України. – 2006. – № 5. – С. 34–37.

7. Баклаженко С. Страхова система України / С. Баклаженко // Страхова справа. – 2006. – № 3. – С. 54–58.

8. Белянкін Г. А. Платежеспособность страховой компании / Г. А. Белянкін // Фінанси. – 2006. – № 5. – С. 45–49.

9. Внукова Н. Н. Кредитно-рейтинговая оценка страховщиков / Н. Н. Внукова, Н. И. Притула // Страхование в Беларуси. – 2008. – № 2 (63). – С. 11–14.

10. Вовчак О. Д. Страхування : навч. посібн. / О. Д. Вовчак. – Л. : Новий Світ-2000, 2004. – 480 с.

11. Временко Л. В. Регулирование страховой деятельности – взгляд страховщиков / Л. В. Временко, Д. Кондратенко // Insurance TOP. – 2005. – № 4(12). – С. 8–10.

12. Кінаш О. М. Основи актуарних розрахунків : навч.-метод. посібн. / О. М. Кінаш, В. М. Сороківський, М. В. Папка (Сороківська). – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2012. – 188 с.

13. Ковтун І. О. Основи актуарних розрахунків : навч. посібн. / І. О. Ковтун, М. П. Денисенко, В. Г. Кабанов – К. : ВД "Професіонал", 2008. – 480 с.

14. Козьменко О. В. Актуарні розрахунки : навч. посібн. / О. В. Козьменко, О. В. Кузьменко. – Суми : Університетська книга, 2011. – 224 с.

15. Корнилов И. А. Основы страховой математики : учебн. пособ. для вузов / И. А. Корнилов. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – 400 с.
16. Орланюк-Малицкая Л. А. Платежеспособность страховой организации / Л. А. Орланюк-Малицкая. – М. : АНКЛ, 2007. – 280 с.
17. Основи фінансового моніторингу фінансових послуг : навч. посібн. / Н. М. Внукова, Н. В. Кузьминчук, В. А. Смоляк та ін. ; за заг. ред. Н. М. Внукової. – К. : КНТ, 2008. – 136 с.
18. Страхова справа. Інтегрований навчальний комплекс : підручник. Автоматизована система навчання на CD та Інтернет-портал : у 2-х кн. / В. Т. Александров, О. М. Бандурка, О. І. Ворона та ін. – Кн. 1 : Страхування. Страхові послуги. – К. : НВП "АВТ", 2003. – 640 с.
19. Ткаченко Н. В. Досвід оцінювання міжнародними рейтинговими агентствами фінансової стійкості страховиків / Н. В. Ткаченко // Вісник КНТЕУ. – 2010. – № 1. – С. 69–83.
20. Ткаченко Н. В. Новітні підходи до оцінки платоспроможності страхових компаній в рамках Solvency II / Н. В. Ткаченко // Банківська справа. – 2010. – № 4. – С. 62–71.
21. Ткаченко Н. В. Рейтинг фінансової стійкості страхових компаній та основні підходи до його класифікації / Н. В. Ткаченко // Світ фінансів. – 2009. – № 4 (21) – С. 182–190.
22. Управління розвитком ринків фінансових послуг: монографія / Н. М. Внукова, В. А. Смоляк, Ж. О. Андрійченко [та ін.] ; наук. ред. та кер. кол. авт. д-р екон. наук, проф. Н. М. Внукова ; Харківський національний економічний ун-т. – Х. : АдВА, 2009. – 195 с.
23. Фурман В. М. Страхування : теоретичні засади та стратегія розвитку : монографія / В. М. Фурман. – К. : Наукова думка, 2006. – 334 с.
24. Шумелда Я. Страхування : навч. посібн. / Я. Шумелда. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Тернопіль : Джура, 2006. – 497 с.

Ресурси мережі Інтернет

25. Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV (зі змінами та доповненнями) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.

26. История и аналитика страхового рынка Украины [Электронный ресурс]. – Режим доступа : // www.forINSURER.com.

27. Огляд страхового ринку [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://nfp.gov.ua/content/strahoviy-rinok.html>.

28. Офіційний веб-сайт Ліги страхових організацій України. – Режим доступу : <http://uainsur.com>.

29. Офіційний веб-сайт Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг. – Режим доступу : www.nfp.gov.ua.

30. Офіційний веб-сайт Української федерації убезпечення. – Режим доступу : <http://www.ufu.org.ua>.

31. Податковий кодекс України від 02.12.2010р. № 2755-VI (зі змінами та доповненнями) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.

32. Положення про обов'язкове особисте страхування від нещасних випадків на транспорті: Постанова КМУ від 14.08.1996 р. № 959 (зі змінами та доповненнями) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/959-96-п>.

33. Положення про порядок провадження діяльності страховими посередниками : Постанова КМУ від 18.12.1996 р. № 1523 (зі змінами та доповненнями) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1523-96-п>.

34. Положення про порядок формування, розміщення та обліку страхових резервів з видів страхування, інших, ніж страхування життя : Наказ Комітету у справах нагляду за страховою діяльністю від 24.05.1997 р. № 41 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc/?code=z0221-97>.

35. Порядок і правила проведення обов'язкового страхування відповідальності суб'єктів перевезення небезпечних вантажів на випадок настання негативних наслідків під час перевезення небезпечних вантажів : Постанова Кабінету Міністрів України від 01.06.2002 р. № 733 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/733-2002-п/print1374846825090110>.

36. Порядок і правила проведення обов'язкового страхування цивільної відповідальності громадян України, що мають у власності чи іншому законному володінні зброю, за шкоду, яка може бути заподіяна третій особі

або її майну внаслідок володіння, зберігання чи використання цієї зброї : Постанова Кабінету Міністрів України від 29.03.2002 р. № 402 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/402-2002-%D0%BF>.

37. Порядок складання звітних даних страховиків : Розпорядження Держфінпослуг України від 03.02.2004 р. № 39 (зі змінами та доповненнями) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dfp.gov.ua/217.html>.

38. Правила розміщення страхових резервів зі страхування життя : Розпорядження Держфінпослуг України від 26.11.2004 р. № 2875 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/-laws/show/z1626-04>.

39. Про господарські товариства : Закон України від 19.09.1991 р. № 1576-XII (зі змінами та доповненнями) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1576-12>.

40. Про обов'язкове особисте страхування від нещасних випадків на транспорті : Постанова Кабінету Міністрів України від 02.03.1993 р. № 155 (зі змінами та доповненнями) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/155-93-п>.

41. Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів : Закон України від 01.07.2004 р. № 1961-IV (зі змінами та доповненнями) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1961-15>.

42. Про страхування : Закон України від 07.03.96 № 86/96-ВР (зі змінами та доповненнями) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/85/96-вр>.

43. Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг : Закон України від 12.07.2001 р. № 2664-III (зі змінами та доповненнями) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2664-14>.

44. Рекомендації щодо аналізу діяльності страховиків : Розпорядження Держфінпослуг від 17.03.2005 р. № 3755 (зі змінами та доповненнями) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dfp.gov.ua/files/RK-3775.pdf>.

45. Фориншурер – страхование в Украине [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://forinsurer.com>.

46. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV (зі змінами та доповненнями) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>.

47. Insurance Top [Electronic resource]. – Mode of access : <http://insurancetop.com>.

48. Sigma insurance research [Electronic resource] / Swiss Re. – Mode of access : <http://www.swissre.com/sigma>.

49. The Human Mortality Database [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.mortality.org>.

Додатки

Додаток А
Таблиця А.1

Таблиці смертності – Україна – чоловіки – 2009 р.

x	l_x	d_x	q_x	p_x	x	l_x	d_x	q_x	p_x
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
0	100000	1029	0,01029	0,98971	55	74061	1595	0,02154	0,97846
1	98971	92	0,00093	0,99907	56	72466	1646	0,02271	0,97729
2	98879	53	0,00054	0,99946	57	70820	1718	0,02426	0,97574
3	98826	34	0,00034	0,99966	58	69102	1755	0,02540	0,97460
4	98792	37	0,00037	0,99963	59	67347	1792	0,02661	0,97339
5	98755	32	0,00032	0,99968	60	65555	2160	0,03295	0,96705
6	98723	37	0,00037	0,99963	61	63395	1911	0,03014	0,96986
7	98686	29	0,00029	0,99971	62	61484	2268	0,03689	0,96311
8	98657	21	0,00021	0,99979	63	59216	2000	0,03377	0,96623
9	98636	27	0,00027	0,99973	64	57216	2164	0,03782	0,96218
10	98609	26	0,00026	0,99974	65	55052	2447	0,04445	0,95555
11	98583	31	0,00031	0,99969	66	52605	2177	0,04138	0,95862
12	98552	29	0,00029	0,99971	67	50428	2418	0,04795	0,95205
13	98523	40	0,00041	0,99959	68	48010	2305	0,04801	0,95199
14	98483	39	0,00040	0,99960	69	45705	2393	0,05236	0,94764
15	98444	47	0,00048	0,99952	70	43312	2543	0,05871	0,94129
16	98397	64	0,00065	0,99935	71	40769	2478	0,06078	0,93922
17	98333	88	0,00089	0,99911	72	38291	2534	0,06618	0,93382
18	98245	109	0,00111	0,99889	73	35757	2410	0,06740	0,93260
19	98136	121	0,00123	0,99877	74	33347	2599	0,07794	0,92206
20	98015	144	0,00147	0,99853	75	30748	2304	0,07493	0,92507
21	97871	167	0,00171	0,99829	76	28444	2412	0,08480	0,91520
22	97704	186	0,00190	0,99810	77	26032	2426	0,09319	0,90681
23	97518	194	0,00199	0,99801	78	23606	2290	0,09701	0,90299
24	97324	212	0,00218	0,99782	79	21316	2269	0,10645	0,89355
25	97112	230	0,00237	0,99763	80	19047	2146	0,11267	0,88733
26	96882	264	0,00272	0,99728	81	16901	2013	0,11911	0,88089
27	96618	313	0,00324	0,99676	82	14888	1950	0,13098	0,86902

Продовження додатка А
Закінчення табл. А.1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
28	96305	341	0,00354	0,99646	83	12938	1787	0,13812	0,86188
29	95964	392	0,00408	0,99592	84	11151	1672	0,14994	0,85006
30	95572	425	0,00445	0,99555	85	9479	1578	0,16647	0,83353
31	95147	484	0,00509	0,99491	86	7901	1362	0,17238	0,82762
32	94663	495	0,00523	0,99477	87	6539	1258	0,19238	0,80762
33	94168	503	0,00534	0,99466	88	5281	1075	0,20356	0,79644
34	93665	559	0,00597	0,99403	89	4206	958	0,22777	0,77223
35	93106	588	0,00632	0,99368	90	3248	802	0,24692	0,75308
36	92518	581	0,00628	0,99372	91	2446	635	0,25961	0,74039
37	91937	633	0,00689	0,99311	92	1811	492	0,27167	0,72833
38	91304	618	0,00677	0,99323	93	1319	395	0,29947	0,70053
39	90686	657	0,00724	0,99276	94	924	299	0,32359	0,67641
40	90029	744	0,00826	0,99174	95	625	202	0,32320	0,67680
41	89285	783	0,00877	0,99123	96	423	144	0,34043	0,65957
42	88502	789	0,00892	0,99108	97	279	100	0,35842	0,64158
43	87713	833	0,00950	0,99050	98	179	67	0,37430	0,62570
44	86880	889	0,01023	0,98977	99	112	44	0,39286	0,60714
45	85991	971	0,01129	0,98871	100	68	28	0,41176	0,58824
46	85020	937	0,01102	0,98898	101	40	17	0,42500	0,57500
47	84083	1031	0,01226	0,98774	102	23	10	0,43478	0,56522
48	83052	1065	0,01282	0,98718	103	13	6	0,46154	0,53846
49	81987	1135	0,01384	0,98616	104	7	3	0,42857	0,57143
50	80852	1240	0,01534	0,98466	105	4	2	0,50000	0,50000
51	79612	1304	0,01638	0,98362	106	2	1	0,50000	0,50000
52	78308	1348	0,01721	0,98279	107	1	1	1,00000	0,00000
53	76960	1408	0,01830	0,98170	108				
54	75552	1491	0,01973	0,98027	109				

Таблиці смертності – Україна – жінки – 2009 р.

x	l_x	d_x	q_x	p_x	x	l_x	d_x	q_x	p_x
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
0	100000	838	0,00838	0,99162	55	89980	682	0,00758	0,99242
1	99162	62	0,00063	0,99937	56	89298	710	0,00795	0,99205
2	99100	47	0,00047	0,99953	57	88588	771	0,00870	0,99130
3	99053	27	0,00027	0,99973	58	87817	778	0,00886	0,99114
4	99026	27	0,00027	0,99973	59	87039	877	0,01008	0,98992
5	98999	28	0,00028	0,99972	60	86162	1029	0,01194	0,98806
6	98971	21	0,00021	0,99979	61	85133	889	0,01044	0,98956
7	98950	20	0,00020	0,99980	62	84244	1170	0,01389	0,98611
8	98930	15	0,00015	0,99985	63	83074	1065	0,01282	0,98718
9	98915	21	0,00021	0,99979	64	82009	1238	0,01510	0,98490
10	98894	17	0,00017	0,99983	65	80771	1408	0,01743	0,98257
11	98877	22	0,00022	0,99978	66	79363	1351	0,01702	0,98298
12	98855	25	0,00025	0,99975	67	78012	1615	0,02070	0,97930
13	98830	22	0,00022	0,99978	68	76397	1611	0,02109	0,97891
14	98808	24	0,00024	0,99976	69	74786	1833	0,02451	0,97549
15	98784	24	0,00024	0,99976	70	72953	2010	0,02755	0,97245
16	98760	32	0,00032	0,99968	71	70943	2156	0,03039	0,96961
17	98728	39	0,00040	0,99960	72	68787	2420	0,03518	0,96482
18	98689	37	0,00037	0,99963	73	66367	2557	0,03853	0,96147
19	98652	41	0,00042	0,99958	74	63810	2839	0,04449	0,95551
20	98611	54	0,00055	0,99945	75	60971	2754	0,04517	0,95483
21	98557	53	0,00054	0,99946	76	58217	2966	0,05095	0,94905
22	98504	59	0,00060	0,99940	77	55251	3262	0,05904	0,94096
23	98445	59	0,00060	0,99940	78	51989	3359	0,06461	0,93539
24	98386	67	0,00068	0,99932	79	48630	3499	0,07195	0,92805
25	98319	80	0,00081	0,99919	80	45131	3661	0,08112	0,91888
26	98239	89	0,00091	0,99909	81	41470	3786	0,09129	0,90871
27	98150	96	0,00098	0,99902	82	37684	3791	0,10060	0,89940
28	98054	111	0,00113	0,99887	83	33893	3778	0,11147	0,88853

Закінчення додатка А
Закінчення табл. А.2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
29	97943	133	0,00136	0,99864	84	30115	3681	0,12223	0,87777
30	97810	149	0,00152	0,99848	85	26434	3738	0,14141	0,85859
31	97661	151	0,00155	0,99845	86	22696	3256	0,14346	0,85654
32	97510	176	0,00180	0,99820	87	19440	3245	0,16692	0,83308
33	97334	180	0,00185	0,99815	88	16195	2870	0,17722	0,82278
34	97154	181	0,00186	0,99814	89	13325	2591	0,19445	0,80555
35	96973	214	0,00221	0,99779	90	10734	2413	0,22480	0,77520
36	96759	193	0,00199	0,99801	91	8321	1842	0,22137	0,77863
37	96566	209	0,00216	0,99784	92	6479	1630	0,25158	0,74842
38	96357	223	0,00231	0,99769	93	4849	1276	0,26315	0,73685
39	96134	240	0,00250	0,99750	94	3573	1082	0,30283	0,69717
40	95894	264	0,00275	0,99725	95	2491	769	0,30871	0,69129
41	95630	303	0,00317	0,99683	96	1722	566	0,32869	0,67131
42	95327	275	0,00288	0,99712	97	1156	403	0,34862	0,65138
43	95052	287	0,00302	0,99698	98	753	278	0,36919	0,63081
44	94765	311	0,00328	0,99672	99	475	185	0,38947	0,61053
45	94454	351	0,00372	0,99628	100	290	119	0,41034	0,58966
46	94103	353	0,00375	0,99625	101	171	73	0,42690	0,57310
47	93750	359	0,00383	0,99617	102	98	44	0,44898	0,55102
48	93391	379	0,00406	0,99594	103	54	25	0,46296	0,53704
49	93012	421	0,00453	0,99547	104	29	14	0,48276	0,51724
50	92591	462	0,00499	0,99501	105	15	7	0,46667	0,53333
51	92129	481	0,00522	0,99478	106	8	4	0,50000	0,50000
52	91648	535	0,00584	0,99416	107	4	2	0,50000	0,50000
53	91113	536	0,00588	0,99412	108	2	1	0,50000	0,50000
54	90577	597	0,00659	0,99341	109	1	1	1,00000	0,00000

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

**Методичні рекомендації
до практичних та семінарських занять
з навчальної дисципліни
"СТРАХУВАННЯ"**

**для студентів напряму підготовки
6.030508 "Фінанси і кредит"
усіх форм навчання**

Укладачі: **Смоляк Віктор** Анатолійович
Корват Олена Валеріївна
Ачкасова Світлана Анатоліївна

Відповідальний за випуск **Внукова Н. М.**

Редактор **Промський М. Н.**

Коректор **Мартовицька-Максимова В. А.**

План 2014 р. Поз. № 75.

Підп. до друку   Формат 60 x 90 1/16. Папір MultiCopy. Друк Riso.

Ум.-друк. арк. 3,5. Обл.-вид. арк. 4,38. Тираж   прим. Зам. №

Видавець і виготівник – видавництво ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 61166, м. Харків, пр. Леніна, 9а

---

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи
Дк № 481 від 13.06.2001 р.*